

השואה ומלחמת העולם כרכיבים ב"זהות היישובית"

כאשר באה ב־1942 השואה הגדולה של גירוש היהודים מספרד, נכרת לפתע אחד הענפים הגדולים ביותר, המשגשגים ביותר, החשובים ביותר מבחינה רוחנית, מעץ החיים של העם היהודי – עבר זמן רב כקרב העם עד שהצליח להגיע מבפנים לסיכום אמיתי. להתמודדות פנימית ממשית עם מה שקרה לו. שני דורות נמשך הרבר במאה ט"ז עד שהגיעו לכלל זה, ובוודאי לא יהיה שונה בהרכבה גם הפעם. אינני מאמין כי אנחנו, דורם של אלה שעבר עליהם הנסיון הזה, עליהם עצמם, על קרוביהם ועל כל היקר להם – כי אנחנו מסוגלים כבר היום להוציא את המסקנות; אך השפעת כל מה שקרה, תמונתה של השואה בהכרח תהיה מרבירה ממש בשביל בעייתיה של חכמת ישראל, ויש להעריכה, לפי הרגשתי, הערכה גדולה ומקיפה.

והוא הדין בייסודה של מדינת ישראל, שהיא לעת עתה התולדה החיובית הראשונה של השואה, הנראית לעיל. שני הדברים הם הרי באיזה אופן שהוא שני צדדים של תהליך היסטורי כביר אחד. (ג' שלום, עוד דבר, תל־אביב 1989, עמ' 140)

השנים 1945-1949 היו שנים מרכזיות בעיצוב הזהות הישראלית: בשנים אלה הגיעה הדרמה של המאבק על ארץ־ישראל לשיאה, כאשר המערכת הראשונה מתנהלת בין יהודים ובריטים, והמערכה השנייה בין יהודים וערבים. בשנים אלה התחוללה מלחמת העצמאות, וכתוצאה ממנה נולדה מדינת היהודים. המיתוסים המרכזיים של "לידתה של אומה" נקבעו בשנים אלה, ונשאר בתוקפם במשך ימי דור. דמותו של הצבר, בתור הישראלי המיתולוגי, "מגש הכסף", הלוחם הנותן את המדינה כשי לאומה, קיבלה את מעמד הבכורה בזהות הישראלית המתגבשת. הוא היה למקור השראה, מוקד חיקוי וסמל כאחד. מה היה מקומה של השואה בעיצוב הזהות הישראלית הראשונה? מה היה מקומה של מלחמת העולם השנייה בתודעת בני הדור?

ככל שאנו הולכים ומתרחקים בזמן מאירועי מלחמת העולם השנייה, כן גדל המקום שהשואה תופסת בתודעתנו. מקץ חמישים שנה למלחמת העולם השנייה, דומה שהשואה, אותו מרכיב של המלחמה שרוב ספרי המלחמה לא מזכירים, או מזכירים בחטף בלבד, היתה לסמל המזוהה ביותר של מלחמת העולם השנייה. נוכחות מאסיבית זו של השואה בשיח התרבותי של ימינו משליכה גם על חקר העבר: אנו נוטים לבחון את העבר על פי נתוני ההווה, וכתוצאה מכך מצפים אנו למצוא בעבר התייחסות לשואה הדומה להתייחסות אליה היום.

שאלת היחס בין שואה ומלחמה בתודעת בני הדור יוצרת בעיות מתודולוגיות לא קלות. ראשית, השאלה המקדמית: האם הרטוריקה של השואה, כפי שהיא מתבטאת בנאומי עסקנים, פוליטיקאים, נערים בתנועת נוער, רבנים, סופרים ועוד ועוד, יכולה לשמש ראיה לקיומה של תודעת שואה, לחדירתה של השואה לפסיכה הפרטי והציבורי, להפנמתה על ידי אנשי היישוב והמדינה בראשיתה? זוהי שאלה קשה: הרטוריקה משקפת את הסיסמאות והקלישאות שרגילים להשתמש בהן באירועים ציבוריים. העלאת השואה בנסיבות אלה נושאת אופי ריטואלי מובהק, עם חזרות ריתמיות, כשנעימת הדברים חשובה יותר מתוכנם, כמו תפילה, או דברי יזכור. יש בכך ביטוי לדפוס אבלות יהודי טיפוסי, המבקש את שותפות הקהילה באבל כמו בשמחה. גם השימוש במושגים ובניבים שגורים, כמו "אם אשכחך גולה", "אל דומי", "חורבן", "על אלה אני אבלה", ועוד רבים, יוצר אסוציאציה עם דפוסי האבלות על אסונות המוניים המקובלים בישראל מאז ימי הביניים. השימוש ברטוריקה זו אינו יכול ללמדנו על הפנמה או אי הפנמה של השואה על ידי בעלי הרטוריקה, אלא להאיר את הנורמות התרבותיות המקובלות.

דוגמה אופיינית לקושי בהערכה אפשר למצוא בוויכוח סביב יחסו של בן-גוריון לשואה. האם אמירותיו של בן-גוריון לפני מלחמת העולם, המבטאות את החרדה הקיומית לגורל יהדות אירופה, או אמירותיו הסוערות בנושא השואה בשנות המלחמה ואחריה, מלמדות אותנו על יחסו לשואה?¹ הסוג הראשון של האמירות היה מקובל בקרב המנהיגות של מפא"י מבית מדרשה של אחדות העבודה. והוא שיקף את השקפת הציונות הקטסטרופלית, לפיה אין עתיד לקיומו של העם היהודי באירופה. ואילו האמירות מן הסוג השני משקפות את הרטוריקה השואאתית המוכרת. מכאן שקשה להוציא משפט על עמדתו של בן-גוריון בנושא זה, אם הראיות מוגבלות לסוג זה של ראיות. הוא הדין לגבי יחסו של הנוער הארצישראלי לשואה: השואה נזכרת כמעט בכל עלון של הפלמ"ח, אם בדברי מרצים בפני פלוגות הפלמ"ח, המדווחים בחוברות, ואם בסיסמאות של הפלמ"חניקים, או בסיפורים על מרד גיטו וארשה, או בעלילות גבורה אחרות. מה מלמדת אותנו עובדה זו? האם יש בה כדי ללמד על חשיבות השואה בעיני הנערים חניכי הארץ? או שמא היא מלמדת על כך, שהערכים מצאו לנכון להציג לחניכיהם סוג מסוים של חוויות מהשואה?

אך אם הרטוריקה איננה יכולה לשמש ראיה לכאן או לכאן, האם העדר התייחסות לשואה יכול לשמש ראיה לחוסר יחס, לאי הפנמה? האם העדות בדבר שתיתתו של בן-גוריון לאחר ביקורו במחנות העקורים בגרמניה מלמדת על אדישותו למה שראו עיניו? האם חוסר תגובתם של גילי ואלון לאחר ביקורם באושוויץ ב-1946 יכול ללמד על אדישותם של צעירי ארץ-ישראל

1. על הוויכוח סביב יחסו של בן-גוריון לשואה ראה טוביה פרילינג, "המיליון השביעי כמצעד האיוולת והרשעות של התנועה הציונית", *עיונים בתקומת ישראל*, 2, שדה-בוקר 1992, עמ' 317-367. וכן שבתי טבת, "החור השחור", *אלפיים* (1996), עמ' 111-196.

למתרחש?² התשובה לשאלה זו איננה פשוטה: יש אנשים שמחצינים תחושות של כאב וזעם ויש אנשים המפנימים אותן. השאלה, מה מלמדות אותנו השתיקות, היא שאלת מפתח בחקר השפעת השואה. אינני סבורה שבמצב המחקר ההיסטורי והפסיכולוגי הקיים יכול אדם אחראי לפסוק בנרדן.

כאשר אנו מבקשים ללמוד על ההתייחסות לשואה, מה יהיה קנה המידה שלנו למדידת השפעתה? מה אנו מצפים למצוא במקורות? מה עשוי ללמד אותנו על דרגת רגישות גבוהה או נמוכה? נראה לי, שהמוסכמות התרבותיות הפכו את המלל בנושא זה לחשוד בבנליות, ועל כן עלינו לחפש סימנים עקיפים להשפעת השואה: האם אנשים דיברו על הנושא בשיחות פרטיות? האם כתבו עליו במכתבים, ביומנים? אפשר ללמוד על מקומה של השואה בשיח הציבורי על ידי בדיקת ההצגות שהוצגו בתיאטראות באותם הימים, הספרים שאנשים קראו, תוכניות חינוכיות שגובשו, הדרך שבה התייחסו לניצולים. האם השתנה סדר היום היישובי בעקבות השואה? האם הביאה השואה לכך שאנשים שינו את השקפת עולמם, עשו חשבון נפש, החליפו אמונות או דעות?

כאשר אנו מבקשים לבחון את השפעת המלחמה אל מול השפעת השואה, המשימה נעשית מסובכת עוד יותר: הלא במקרים רבים שתי החוויות היו שלובות זו בזו! האם היתה התייחסות למלחמה שהיתה מנותקת מחוויית השואה? האם בתודעת בני התקופה לא היתה המלחמה מזוהה עם השואה, והשואה עם המלחמה? ובכל זאת, דומה שבאותה דרך עקיפה שהתוונו לעיל ניתן לאתר הבדלים בהתייחסות למלחמה ושואה, כגורמים המעצבים את תודעת הדור. תודעה זו היתה מרכזית בעיצוב הזהות הישראלית אשר תופיע בעקבות מלחמת העצמאות.

כחינה לעומק של ההתייחסות למלחמה ולשואה מחייבת סקירת כל העיתונות של התקופה, אוספי מלחמת העצמאות, הספרות שהופיעה בין 1943 ל-1952 – וזאת לבר מן הספרות המחקרית שעוסקת בתקופה זו.

לצורך מאמר זה לא עיינתי בכל החומר הנוכחי, אלא רק בחלקו.³ לכן אין לראות כאן מסקנות של מחקר שנסתיים, אלא פרי מחקר בהתהוותו, המציג השערות המבוססות על חומר ראשוני בהיקף ניכר.

ההשערה המרכזית ניתנת לניסוח בצורה הבאה: בשנים הראשונות לאחר המלחמה, ואף אחרי 1948, ההתייחסות הרטורית-ריטואלית לשואה היתה ניכרת, וההתייחסות המקבילה למלחמה היתה מעטה ממנה. אולם נוכחותה של המלחמה בתודעת בני הדור היתה חזקה לא פחות, וכנראה שאף יותר מזו של השואה. זאת ועוד: אם נתמקד ב"דור הארץ", דור הצברים המאפיינים את הזהות הישראלית המתגבשת, הרי שבתודעתם היה מקומה של מלחמת העולם

2. כאשר לביקור בן-גוריון, ראה עדות רות קליגר, המכון למורשת בן-גוריון, שדה-בוקר. כאשר לביקור גלילי ואלון, הדברים מתבססים על עדותו של גלילי למחברת.

3. לדוגמא ראה ראובן אבינעם (גרוסמן) (עורך), *גילי אש, תל-אביב תשי"ב* (להלן: גילי אש); מנחם כרמון (אחם), *בן הארץ, תל-אביב תשי"ו*; *נחמיה שיין, שנה לנופל, עין-חרוד תשי"ז*; יחיעם וייץ, *מכתבים, תל-אביב תשי"ח*; מתי מגד (עורך), *כתיב הפלמ"ח*, ירושלים 1958.

ללא ספק מרכזי יותר מזה של השואה. במשך השנים חל היפוך עמדות: בעוד שזיכרון המלחמה בתודעה הקולקטיבית הלך ונמוג עם הזמן, זיכרון השואה הלך והתעצם, עד כדי עמעום זיכרון המלחמה על ידי זיכרון השואה. במקביל לתהליך זה התערער מעמדו של הצבר כתמצית הזהות הישראלית, והופיעו טוענים נוספים לכתר זהות זו, ביניהם ניצולי השואה וכן בני הדור השני לשואה. הוצאת "עם עובד", שהוקמה ב-1942, פרסמה סידרה שנקראה "מן המוקד". כפי שמעיד עליה שמה, נועדה סידרה זו להיות "ראשית ביטוי לשואה העוברת בימינו על האדם באירופה ועל עמנו במיוחד".⁴ עצם השימוש במושג "שואה" בהקשר לגורל העמים באירופה, כמו גם לגורל העם היהודי מלמד, שעדיין לא היה ברור ומחודד דיו ההבדל בין שני הגורלות. עם זאת, נעשה מאמץ ניכר בסידרה זו לתת ביטוי לשואת יהודי אירופה. התפרסמו עדויות של פליטים שנמלטו מאירופה בראשית המלחמה ("ב פליטים) וכן תעודות מן הגיטאות משנת 1943 (קול דמי אחים). אך בדיקת הספרים שהופיעו בסידרה זו מגלה, שהופיעו בה יותר סיפורי מלחמה מאשר סיפורים העוסקים בשואה. אפשר שעובדה זו מלמדת על כך, שטרם נכתבו הסיפורים העוסקים בשואה, וזמנם של אלה יהיה מאוחר יותר. אכן, אין זה טיעון חסר תוקף: מעטים היו הספרים שנכתבו על ידי ניצולים בשנים אלה.⁵

אולם נזדמנה לידינו עדות מכלי ראשון לגבי העניין שגילה ציבור הקוראים באותו זמן במלחמה ובשואה, הלא היא עדותו של עורך "עם עובד", ברל כצנלסון, במפגשו עם נוער בסמינר שהתקיים בקיץ 1944 על הכרמל, הוא שוחח עם הצעירים על יחסם למתרחש באירופה. כדוגמה ליחס "הקורא העברי" אל השואה, הוא הביא את תפוצת הספרים בספריית "מן המוקד". הספרים על הבלין, או כלי ירח, או כן אלמוות העם – ספרי מלחמה המתארים את מאבק הבריטים, הנורווגים והרוסים – ספרים אלה התקבלו באהדה גדולה על ידי הקוראים. לעומת זאת הספרים שעוסקים בשואה, כמו *מכתבים מן הגיטאות* נשארו מונחים על המדפים, ולא נמצאו להם קונים. "אינני חושב שהנוראות האלה, שכל אחד בשטח העליון של הכרתו יודע עליהן, עוברות עלינו כחוויה אישית שלנו, כחוויה גורל שלנו", קבע ברל בצער.⁶

הקושי בהפנמת השואה היה קיים בצורות אחרות ברבדים שונים של הציבור היהודי בארץ-ישראל. מעבר להבדלים הקיימים בתגובתם של אנשים בעלי מבנה אישיות שונה על אותו האירוע, החלוקה המשמעותית בעניין זה היתה החלוקה הדורית: דומה שהיה יחס ישר בין גילם של האנשים לבין מידת

4. יוסף שה-לבן, "ספריה מן המוקד", הפועל הצעיר, 44 (השנה ה-37).

5. ב-1944 הגיעו ארצה יוסף קורניאנסקי ורוני הרשקוביץ ופרסמו את זיכרונותיהם ב"בנדרים ובמחתרת", עין-חרוד, תש"ה, וזכרונות קורניאנסקי הופיעו ב: משה בסוק, עורך, "החלוץ הצעיר", עין-חרוד, תש"ד, עמ' 399-407. ב-1946 התפרסמו שני ספרים חשובים: *להבות באפר* מאת רוז'קה רוקצ'אק (מרחביה 1946) ו*סלמנדרה* מאת ק' צטניק (תל-אביב 1946). ספרים נוספים של ניצולים התפרסמו מאוחר יותר, בעיקר בשנות ה-50.

6. ברל כצנלסון, "בשיחה על הגולה", *כתבים*, יב, תל-אביב תש"י, עמ' 217-218.

הפנמתם את האירועים. ככל שהגיל היה גבוה יותר, ההזדהות עם יהודי אירופה היתה גדולה יותר. לצורך הנוחיות נגדיר שני דורות: דור האבות ודור הבנים הארצישראליים. לגבי האבות, היתה מציאות החיים היהודיים בגולה מציאות ממשית, אותה הכירו, חוו, וגם אם מרדו נגדה היתה להם הזדהות אינטואיטיבית עם אחיהם שנשארו בגולה. המושג "עיירה" לא היה לגביהם מונח ספרותי בלבד, אלא דבר-מה חי, המיתרגם לדמויות של בני משפחה, חברים, מחוזות ילדות. הם התקשו להשלים עם הידיעות על השואה, ובוודאי לא יכלו לעכל אותן. לפיכך נהגו כפי שנוהגים פעמים רבות במצבי לחץ: הם הדחיקו את העובדות הקשות מנשוא והמשיכו לנהוג בחיי היום-יום כאילו לא אירע דבר. הדחקה זו באה לידי ביטוי בכך, שבאותן שנים המשיכו התיאטראות בארץ להציג רפרטואר מקובל: מחזות קלאסיים כמו "האמלט", "אדיפוס המלך", "פדרה", קומדיות של מולייר, קומדיות אקטואליות, וכן דרמות שעניינן המלחמה. היו ניסיונות לדרמטיזציה של השואה במסגרת מחזות אקטואליים ("לא אמות כי אחיה" של ברגלסון), אולם אלה היו ניסיונות בוסר, ולפי דעת המבקרים, לא עלו יפה. אנשים גם ביקשו להתבדר: היו אלה שנותיו היפות של תיאטרון "המטאטא", התיאטרון הסאטירי הארצישראלי המפורסם, שהצליף על שמאל ועל ימין, ובמיוחד בבריטים, שליטיה השנואים של ארץ-ישראל, ונתן לצופים פאווה קומית מן הריגושים שסיפקו החיים האמיתיים.⁷

ניתוח מעניין לגבי שתירת בני דור האבות בשנים אלה נתן פרופ' פישל שניאורסון, פסיכולוג ידוע, מראשי אגודת "אל-דומי": "יש פה איזו פסיכולוגיה פאראדוכסלית עד מאד. אני הייתי אומר, שעם ישראל עדיין אינו יודע מה קורה לו". הוא ראה תופעה זו של הדחקה כדפוס היהודי המסורתי של התמודדות עם אסונות: "יש פה איזה כוח מסתורי האורב להכרה הלאומית, ואינו נותן לנו להתבונן באסונות שקרו לנו, כדי למנוע בעדם בעתיד". והוא מוסיף:

עם ישראל מתחמק מראות את אסונו. אנו נתקלים בחזיון הסטורי: עם ישראל מסיח את דעתו מצרותיו, וכך כבר נהוג אצלנו, – אחרי שחיטה יש יום תענית, ועד הפוגרומים וההצלה, ואח"כ עוברים לסדר היום.⁸

דברים אלה משקפים במידה רבה את עמדת דור האבות: יש כאב והזדהות מזה, וחתירה להמשיך ולתפקד באופן נורמלי. השואה לא גרמה לתפיסה חדשה של המציאות. יש נטייה נוסטלגית לחזור ולהתייחס באהבה לדפוסים תרבותיים יהודיים שנחשבו "גלותיים", ודרישה למתן לגיטימציה מחודשת לאותם דפוסים חיים שהציונות המהפכנית שללה בראשיתה. יש הדגשה רבה על המוטיב של "העולם כולו נגדנו", שהיה קיים גם קודם לכן, ועתה התעצם בהרבה בתודעת האנשים, אך לא מעבר לכך.

7. המקורות לנידון הם גליונות הפועל הצעיר העוסקים בתיאטרונים "הבימה", "אוהל", "המטאטא" בשנים 1950-1944.

8. פישל שניאורסון, "כינוס הסופרים במעלה החמישה, כ"ה אלול תש"ה", מאזנים, כרך כא (תשרי-אדר תשי"ז), עמ' 77-78.

המישור שבו ניכרה השפעה מידית של השואה היה המישור התרבותי. כך, למשל, דב סדן איננו מסוגל לשפוט שני תרגומים של "פאוסט" לצורך קבלת פרס, כי מתן פרס לספרות גרמנית, אפילו אם המדובר בגייתה, הוא דבר שהלב איננו יכול לקבל.⁹ מדברים אף על החרמת מוסיקה. מכל המגמות הללו יצא החרם על יצירותיהם של שטראוס ושל ואגנר. לגבי חלק מדור האבות היה זה גט כריתות לחלק מן העולם הרוחני שלהם. ויש בכך משום עדות לרגישותם לנושא. מצד שני, האיץ זה משמעותי, שהשלכות מעשיות להתייחסות לשואה היו רק בתחום התרבות?

השואה שימשה בכל הוויכוחים ביישוב כנימוק לחיזוק עמדות מסורתיות ולא לחשבון נפש חדש: מי שתמך בתוכנית בילטמור להקמת מדינה יהודית בתום המלחמה (תוכנית שגובשה לפני שנודע על השואה, ושהביאה בחשבון מיליון פליטים יהודים בעקבות המלחמה), המשיך לתמוך בה גם לאחר הידיעות על השמדת אותם עולים פוטנציאליים. ההנמקה לבילטמור השתנתה: עתה היה הנימוק למדינת היהודים – הצלת שארית הפליטה. אך התוכנית המדינית לא נשתנתה. מי שהתנגד בשעתו לבילטמור בשל החשש ממלחמה יהודית-ערבית לא שינה את עמדתו בעקבות השואה. המתנגדים לעלייה המונית, כמו השומר הצעיר (זה היה אחד הנימוקים המרכזיים שהעלה כנגד תוכנית בילטמור), התמידו בהתנגדותם לה גם לאחר שאומתו הידיעות על השואה. מצד שני, אותם זרמים בתנועה הציונית שהאמינו בציונות קסטרופולית מאז ימי הרצל, ראו בשואה הוכחה נחרצת לכך, שהפרוגנוזה הציונית נתבררה כצודקת. הם תמכו בעלייה המונית לפני המלחמה, והמשיכו לתמוך בה גם אחריה. לא היתה ועידה ביישוב שבה לא הזכירו את זכר השואה, אך הדברים שעמדו במרכז ההווה הציונית היו סוגיות פוליטיות יישוביות פנימיות: הפילוגים והאיחודים שחצו את היישוב – כמו פילוג מפא"י, הקמת מפלגת לאחדות העבודה, ואחר כך הקמת מפ"ם – נסבו על בעיות של אוריינטציה – פרו-מערבית או פרו-סובייטית, על בעיות של אידיאולוגיה סוציאליסטית – מארקסיזם ואנטי-מארקסיזם, ארץ-ישראל שלמה או חלוקה. לא היה להם דבר עם השואה. בקונגרס הציוני החשוב שלאחר המלחמה (באול, דצמבר 1946), נסבו הוויכוחים על הטקטיקה הציונית לנוכח המדיניות הבריטית. השואה היתה בשוליים.¹⁰

התופעה בולטת עוד יותר כאשר אנו מפנים את מבטנו אל דור הבנים: שנות ה-40 וראשית שנות ה-50 הן שנות פריחתה של ה"כנעניות", מגמה תרבותית-פוליטית, אשר ראתה באומה המתגבשת בארץ-ישראל אומה מקומית, המקושרת ישירות לעמי המזרח התיכון הקדום, למיתוסים הפאגאניים, למרחב השמי. הכנעניות ביקשה לנתק את העם המתגבש בארץ-ישראל מן המסורת היהודית של אלפיים שנות גלות, מן הזיקה לעם היהודי בתפוצות, מן

9. דב שטוק, "ועידת הסופרים העברים בארץ-ישראל, ו-ז חנוכה תש"ו", שם, עמ' 255-257.

10. לדיון נרחב בסוגיה זו ראה אניטה שפירא, *חרכ היונה*, תל-אביב 1992, עמ' 433-462.

המחויבות היהודית האוניברסלית, לטובת פריטיקולריזם מקומי, זיקה ישירה בין טריטוריה, שפה, מוצא וזהות לאומית. הזרם הכנעני היה מוגבל לחוגים מצומצמים למדי של אינטלקטואלים, רובם בצד הימני-קיצוני של הקשת הפוליטית.

תנועת העבודה הארצישראלית, שהיתה הכריח התיכון הפוליטי והתרבותי ביישוב, מעולם לא אימצה תפיסות אלה. אך מעגל ההשפעה של הזרם הכנעני חרג בהרבה מהיקפו המוגבל לכאורה של זרם זה:

בקרב חוגים רחבים של נוער, כולל תנועות הנוער והפלמ"ח, שהיו המסגרות הארגוניות של האליטה של הנוער הארצישראלי, שררה "כנעניות" אינטואיטיבית. הפריפריה של הזרם הכנעני לא קיבלה את האידיאולוגיה המנתקת את הזיקה בין העם בארץ והעם בגולה. היא גם לא קנתה את המיתוסים הפאגאניים. אך נערים ונערות אלה חשו עצמם שונים מבאי הגולה, כיחידה בפני עצמה, שאופיה גובש כתוצאה מחיי החירות של נוער יהודי בארץ. תחושת השונות היתה שזורה גם בתחושות עליונות ואפילו סלידה כלפי יהודי הגולה: הדימויים השליליים של יהודי הגולה, שהיו נפוצים בספרות העברית החדשה (ברדיצ'בסקי, ברנר, יל"ג, דבורה בארון, עגנון), התקבלו כמשקפים מציאות כפשוטה. המפגשים בארץ עם העולים החדשים, ובכלל זה עם ניצולי השואה, לא הולידו אמפאתיה, אלא הגבירו את תחושת הזרות: העולים נראו אחרת, הריחו אחרת ונשמעו אחרת. עולמם של חניכי ארץ-ישראל היה עולם קטן, אינטימי, מוכר. חוויית השואה נשארה חיצונית לעולם זה.¹¹ דן הורוביץ, מחניכי של האליטה היישובית הוותיקה, לימים פרופסור למדעי המדינה באוניברסיטה העברית, כתב: "היריעות הראשונות על השואה – כסיפור זוועה החודר אל התודעה אך נשאר בלתי נתפס מבחינה רגשית, מוזר, שלא מעולמנו המוכר". והוא ממשיך וקובע, ש"המרד בגיטו קל יותר להבנה, קרוב יותר למטען האסוציאטיבי של חניך תנועת נוער ארצישראלית ולפיכך גם קל יותר כנשוא הזדהות."¹²

קביעתו של דן הורוביץ משקפת אותו הלוך נפש שעליו התלונן ברל כצנלסון בשיחתו עם הנוער על הגולה. היא מקבלת אף אישוש במקורות בני התקופה: עלון הפלמ"ח מדצמבר 1942 המדווח על כינוס של פלוגה א'. הכינוס נפתח בערב בהרצאה של חבר בכיר, שסיפר על "בשורות האמיים הבאות מן הגולה, ועל תפקידנו בשעה זו". בעקבות דבריו היה ערב התייחדות עם הקורבנות, נגינת אבל, מסכת וקריאת "ברוך ממגנצה". הפואמה של טשרניחובסקי העוסקת בגזרות מסעי הצלב. מיד בהמשך מסופר, שלמחרת היה יום ספורט, ובתחרויות הושגו תוצאות חלשות, בגלל חוסר אימונים.¹³

בכל תגיגה, כמו חנוכה, היו דיווחים ושיחות על השואה. הם לוו בדרך כלל בקריאה לפעולה: "אשמת החולשה שאין לה כפרה, וחשבון הדמים שאין לו

11. עוד בענין זה ראה אניטה שפירא, "דור בארץ", אלפיים, 2 (1990), עמ' 178-203.

12. דן הורוביץ, תבלת ואבק, דור תש"ח – דיוקן עצמי, ירושלים 1993, עמ' 37 ואילך.

13. עלון הפלמ"ח (דצמבר 1942).

שילומים – האם לא יעירו בנו את הרעב הגדול לכוח עברי ולזכות הפשוטה להאבקות על החיים?¹⁴ הנוסחה המקובלת היתה: "בעיות הציונות ותפקידי הנוער בשעה זו, לנוכח שואת ישראל בגולה והצרת צעדינו בארץ".¹⁵ על ידי נוסחה זו שולבה השואה בתוך המאבק הציוני על הארץ, שהלך והחמיר לקראת תום המלחמה. שיווי המשקל בין "שואת ישראל בגולה" לבין "הצרת צעדינו בארץ", כשמשמיות הנוער מוגדרות על פי הצרכים הקונקרטיים של המאבק בארץ, הפך את השואה למשהו טקסי וזר, מעין מס שפתיים שמשלמים באירועים חגיגיים.

התגובה של הנוער על השואה היתה תערובת של זעם ושאיפת נקם כלפי הגויים, וסלידה מעורבת בבושה כלפי היהודים. הגרמנים היו רחוקים ובלתי נגישים. הזעם הקונקרטי כוון כלפי הבריטים, השמים לאל את מאמצי היהודים להקים מדינה בארץ-ישראל. כמו אצל המבוגרים, גם אצל הצעירים השואה לא יצרה מחויבויות חדשות, אלא חידדה ושימשה נימוק מאשש למוסכמות ישנות. הריחוק הנפשי של הצעירים מחוויית השואה ניכר בחוסר העניין שלהם בכל הקשור לעצם השואה, וגם בכל הקשור לעולם היהודי הישן שנכחד בשואה. ב-1948 נתקיים דיון בכתב העת הפועל הצעיר על יחסו של הנוער לספרות העברית החדשה. הנושא הנדון היה הסתייגותם של הצעירים מהספרות העברית, משום שהיא מבטאת מציאות גלותית הזרה להם. וכך נאמר:

משעלה הכורת על הגולה היהודית [...] נוסף בזה עוד נימוק דוחה לגבי בנינו. הם בגישתם הטבעית לכל שאלה משאלות חיינו [בניגוד לגישה הגלותית – א"ש], רואים בכליון הגולה תהליך סופי עגום ומצער מאד, של החיים האי-נורמליים אשר חיו שם היהודים. ובסופו של דבר, שקיעתו של עולם שעבר ובטל ונסתם עליו הגולל.¹⁶

אכן, הנוער הפנים היטב את תורת הציונות הקטסטרופלית. לדירו היתה השואה תוצאה מצערת, אך מחויבת המציאות של אורחות החיים של היהודים בגולה. חוסר האמפאטיה לניצולים הצטרף לחוסר העניין בחוויותיהם. לעומת השואה שנדחקה אל שולי התודעה הציבורית כאותן השנים, היתה למלחמה העולמית נוכחות מתמדת. מעגל החיים נע על פי המלחמה: המלחמה קבעה את לוח הזמנים של היחיד ושל הציבור. השאלה אם היישוב יינצל או לא יינצל מכיבוש גרמני, היתה בשנים הראשונות של המלחמה השאלה המכרעת: גורל המלחמה היה גם גורלו של היישוב. המלחמה הורגשה כרחוב, כחיי היום-יום. ב-1940 הופצו תל-אביב וחיפה על ידי האיטלקים. לילדים חולקו מסכות אב"כ, והכל עברו אימונים בפני לוחמת גזים. כלילות שררה האפלה כחוצות הרחובות, והסרתה בשלהי 1944 גרמה לשינוי באווירה הציבורית.¹⁷ נאומיו של

14. מ' "זכות להאבקות" עלון הפלמ"ח (ספטמבר 1943).

15. שם, שם.

16. יעקב מדרשי, "הנוער והספרות העברית", הפועל הצעיר, 27 (23.3.48).

17. דן הורוביץ, לעיל, הערה 12.

צ'רצ'יל, הקרב על בריטניה, כל אלה נחו בעוצמה רבה ביישוב.¹⁸ יום הניצחון באירופה נחוג בארץ-ישראל כרגשות מעורבים: ההכרה שהניצחון איחר עבור היהודים באירופה, ושהמלחמה על ארץ-ישראל עדיין לפניהם, העיבה על שמחת הניצחון. ובכל זאת, חגגו את היום בתל-אביב ובקיבוצים ברוב שמחה. כתב באותו יום נער ארצישראלי ביומנו:

דור המלחמה הנני. המלחמה היתה המסגרת להתגבשותי הרוחנית. בתחומה הבינותי מהי מהות החיים והחברה. ראיתי איך עמים נכנעים, כוגדים ומחליפים צורה שנית, ואיך עמים נלחמים ואינם מרפים עד נפול האחרון. ראיתי בהתנגשויות של השקפות עולם, וראיתי איך משליטי עולם הפכו למנוצחי עולם.¹⁹

במשך שנות המלחמה הקדישה העיתונות את עמודיה הראשונים לחדשות משדות הקרב. יומני הקולנוע נתנו דיווחים ויזואליים ראשונים מן המערכה. החל מ-1941, בעקבות מבצע "ברברוסה", היתה המלחמה למשהו קרוב ואינטימי: בעוד שהמערכה במערב אירופה היתה טראומטית אך גם זרה ומנוכרת ליוצאי מזרח אירופה, הרי המערכה במזרח אירופה התנהלה במחוזות הילדות של רוב בני היישוב. רדיו מוסקווה היה למקור הידיעות הראשון במעלה של יהודי ארץ-ישראל: בעוד שאת הבי.בי.סי., המשדר באנגלית הבינו מעטים יחסית, הרי את יורי לויטן, השרן היהודי של רדיו מוסקווה, שדיבר רוסית, הבינו רבים מאוד. היום היה נפתח בהאזנה לשידורי רדיו מוסקווה. תפקיד חשוב היה לספרי המלחמה. *למי צילצלו הפעמונים* היה רבי-מכר בארץ: אומנם הוא תיאר מלחמה אחרת, אך הוא נשאב לתוך חויית מלחמת העולם השנייה. במהרה החלו להופיע ספרי המלחמה הסובייטיים וכבשו את השוק: *כיצד נתחשלה הפלדה, קשת בענן, הגוורדיה הצעירה, הטייס הקיטע*. הפופולרי שבכולם, שהיה למין קאטכזים של הפלמ"ח, היה ספרו של בק אנשי פאנפילוב. כבר בסוף 1943 החלו להתפרסם קטעים ממנו בעלון הפלמ"ח, ועד מהרה הוא היה לספר מיתוס.²⁰ הסרטים לא פיגרו אחרי הספרים: הוליווד ומוסקווה ואף לונדון, הציפו את הארץ בשורת סרטים רומנטיים ופטריוטיים, שעניינם המלחמה. קשת העניין האמנותי והתוכני נעה מ"קובלנקה", דרך "גשר ווטרלו" ועד "נפילת ברלין", וכיסתה נושאים מגוונים, כמו עצם המלחמה, תנועות הרזיסטאנס והפרטיזנקה, אכזריות הכובש הגרמני וההירואיזם של ההתנגדות. לכל אלה יש להוסיף את שירי הזמר: השירים הפופולריים ביותר בקרב תנועות הנוער, הפלמ"ח, ולימים צה"ל, היו שירי מלחמה סובייטיים, שתורגמו לעברית והושרו במשך עשרות שנים בהתלהבות מרובה. השירים, הסיפורים, הסרטים היו לסוכני המידע וההשראה של המלחמה בארץ. קביעתו של קרל מנהיים,

18. ראה למשל משה סלומון, קטעי יומן, 23.6.41, 14.12.41, גולי אש, עמ' 390-391.

19. משה סלומון, קטעי יומן, 7.5.1945, עמ' 397.

20. ארנסט המינגווי, *למי צילצלו הפעמונים*, מרחביה 1942; ניקולאי אוסטרובסקי, *כיצד נתחשלה הפלדה*, עין-חרוד 1946; ונדה וסילבסקה, *קשת בענן*, מרחביה 1948; אלכסנדר פארייב, *הגוורדיה הצעירה*, מרחביה 1947; אלכסנדר בק, *אנשי פאנפילוב*, עין-חרוד 1946; בוריס פולבוי, *הטייס הקטע*, תל-אביב 1950.

שהמסרים החזקים ביותר מועברים בלי דעת המוסר והמקבל, מודגמת היטב במקרה זה: תפקידם של סוכני זיכרון אלה בעיצוב התודעה הישראלית היה מרכזי.

בעוד שהנושא היהודי נחבא בשולי החדשות, תפסה המלחמה את הכותרות הראשיות, ולא רק בעיתונות ובמדיה, אלא גם בהכרת האנשים. היתה תחושה שזוהי מלחמה הרת גורל, שתקבע את עתידו של העולם: אין זו מלחמה יהודית בלבד, כל העולם הנאור ניצב מול כוחות הרשע. בהכרה זו היתה גלומה הרגשה מאוד מעורדת ליהודים: אין כאן עניין יהודי פרטיקולרי, אלא עניין אוניברסלי. בכך שהיהודים מתגייסים למלחמה, הם אינם רק נאבקים נגד שונא היהודים, אלא גם למען מטרה עולמית נשגבה, למען עניין משותף לכל טובי האנושות. השותפות במלחמה משייכת את היישוב הארצישראלי לעולם הנאור, והוא לא עוד קורבן בלבד, ואף לא משהו פרובינציאלי הנמצא בשולי ההתרחשויות. יש בזה גם משום תשובה לאלה הטוענים, שהיהודים בודדים באסונם, שהסולידריות העולמית איננה חלה עליהם: אין היהודים נאבקים לברם – הם חלק ממחנה גדול, הלוחם בנאצים.

מלחמה היא עניין מושך לב: זו ההודמנות לגילוי נכונות להקרבה, מסירות נפש, הפקעת האגואיזם הפרטי למען האינטרס הכללי. המלחמה נותנת הזדמנות להציג את המציאות בגוונים חד-משמעיים, של שחור ולבן, צודק ונבל. קווים אלה היו ישימים למציאות הארצישראלית: חינוכו של הנוער בארץ בשנות ה-40 היה בסימן המאבק המתקרב בין יהודים וערבים על הארץ. חינוך הנוער למסירות למען הכלל עולה מכל ספרי הזיכרונות והיומנים של התקופה. "לפקודה תמיד אנתנו", שרו חניכי הפלמ"ח. הדוגמאות מרטיטות הלב של הפרטיזנים הנלחמים נגד הכובש הזר, גבורת לוחמי לנינגרד וכובשי ברלין היו המודלים החינוכיים עליהם התחנך הנוער בארץ.

מקום מיוחד היה לדמותו של הפרטיון: הדימוי העצמי של לוחמי הפלמ"ח היה זה של לוחמים במלחמת שחרור לאומית, עממית, אנטי-אימפריאליסטית. דימוי זה, שהיה בעל עוצמה רבה במאבק נגד הבריטים, שאב את הדגמים שלו מניסיון של תנועות רויסטאנס במלחמת העולם השנייה, ובמיוחד ממאבק של המחתרת הסובייטית בשטחים תחת הכיבוש הנאצי, וכן ממלחמתם של טיטו והיגוסלווים נגד הגרמנים. בעלוני פלמ"ח רבים הדיווחים והסיפורים מזירות מערכה אלה. הצורך לאמץ שיטות גרילה במאבק נגד הבריטים נתן לדגמים אלה משמעות שחרגה מתחום האידיאולוגיה: אלה היו דגמי החיקוי לצבא העברי המתגבש.

מלחמת העצמאות נתפסה כמלחמה אנטי-אימפריאליסטית, שבה מיושם הניסיון שנרכש על ידי הפרטיזנים במלחמת העולם השנייה נגד הצבאות הסדירים של מדינות ערב.²¹ כאשר אבא קובנר, אז קצין התרבות של חטיבת גבעתי, מפרסם "דף קרבי" לעידוד המוראל בקרב הלוחמים, הוא משתמש

21. ראה למשל עלון הפלמ"ח (נובמבר 1945); עלון הפלמ"ח (מאי 1946): עלון הפלמ"ח (מרס 1947).

בדגמים התעמולתיים שהכיר ברוסיה: "מוות לפולש" הוא מושג המפתח. בעת ההסתערות של חיילי הגח"ל במלחמה, הם נהגו להשתמש בקריאות הקרב שהכירו מרוסיה: "למען המולדת, למען סטאלין!". המושגים "פוליטרוק" ו"קומיסאר" שימשו לחילופין לתיאור קציני התרבות בגדודים. כנגבה, הלוחמת על נפשה במלחמת העצמאות, היתה תלויה בחדר האוכל סיסמה שיוחסה לסטאלין: "לא הטנק יצחח כי אם האדם". ספרות מלחמת העצמאות, הגל הספרותי הראשון שבו תרומתם של ילידי הארץ היתה דומיננטית, עשתה שימוש אינטנסיבי בדגם הריאליסטי של ספרות המלחמה הסובייטית.²²

מקום מיוחד היה בארץ למיתוס של סטאלינגרד. אומנם, קרב אל-עלמיין הסיר מעל היישוב את אימת הכיבוש הגרמני, אך לא הוא תפס את דמיונם של בני היישוב, אלא קרב סטאלינגרד, המצודה שעל גדות הוולגה, על שמו של סטאלין, שסימל אז את ההתנגדות הנחרצת לכובש הגרמני. מלחמת הגבורה של ברית-המועצות נגד הכובש הנאצי הלהיבה את היישוב, כולל רבים שלא נדבקו עד אז בחיידק ההשמאלה. ליגת הידידות למען ברית-המועצות כללה באותן שנים אנשים הרחוקים בהשקפת עולמם מן הקומוניזם, שראו בנחישות מאבקה של מעצמה זו ביטוי לעליונות השיטה הסובייטית על פני המערב ההססני והנרפה. בשלב מאוחר יותר נחשבה רוסיה למדינה שמוכנה לדון ולהוציא משפט צדק כנגד התליינים הנאצים, בניגוד למערב הסלחן.²³

הקרב על סטאלינגרד היה למיתוס ארצישראלי. כאשר אליהו גולומב תיאר תוכניות של ההגנה בדבר התבצרות בכרמל כנגד פלישה אפשרית של רומל ב-1942, שלמזלו של היישוב לא הועמדו במבחן הביצוע, הוא הגדיר אותן כ"סטאלינגרד שלנו, לפני סטאלינגראד".²⁴ כאשר יערי ביקש לחנך מחדש פרטיזנים עולים, שעברו את המלחמה בברית-המועצות והתרשמו יותר מן האנטישמיות השוררת שם ומוראות המשטר מאשר מנפלאות הסוציאליזם, הוא טען, שהם ראו רק קטעי מציאות, ולכן "הם לא ידעו להסביר מהם המקורות, שמהם שאבה סטאלינגרד את גבורתה".²⁵

העשור לאחר סטאלינגראד היה תקופת ההערצה חסרת הגבולות של ברית-המועצות בשמאל היישובי והישראלי. הערצה זו ניזונה במידה רבה מניצחונות ברית-המועצות במלחמה. היא שיקפה מגמות דומות לאלה ששיקף העניין הרחב במלחמה: החתירה להעביר את מרכז הכובד מנושאים יהודיים-ספציפיים לנושאים כלל-עולמיים; הרצון לעסוק בעתיד ולא עוד בעבר; הרצון להשתייך למחנה הצועד אלי ניצחון.

22. לגבי הפוליטרוק, ראה עלון הפלמ"ח (יוני-יולי 1946). לגבי השפעת המודל הרוסי על נושא החינוך בצבא, ראה פרוטוקול פגישה לביור שאלות הפעולה התרבותית בצה"ל, הקריה, 19.9.49, הארכיון למורשת בן-גוריון, עמ' 36. לגבי הסיסמא כנגבה ראה גילי אש, עמ' 474.

23. בעניין המוכנות למלחמה ראה בן-ציון גרודזנסקי, 25.2.45, גילי אש, עמ' 699. בעניין עשיית שפטים בנאצים ראה אברהם קריצמן, 25.6.44, גילי אש, עמ' 712.

24. עלון פלמ"ח (יולי 1944).

25. מאיר יערי, "לא עיפי דרך אלא מפלסי נתיב", ארכיון מאיר יערי, 7.95 א-ד, גבעת-חביבה, מובא אצל אניטה שפירא, *ההליכה על קו האופק*, תל-אביב 1989, עמ' 340.

השואה שידרה מסרים יהודיים-פרטיקולריים, פסימיות והסתגרות כלפי העולם שפנה כנגד היהודים. היה בעיסוק בה משום אוריינטציה לעבר. לעומת זאת "עולם המחר", כפי שנקרא העולם הקומוניסטי, הקרין מסר אופטימי, של ניצחון הטוב על הרע, הצדק על העוול, העתיד על העבר. בעת מלחמת העצמאות עוד התחזק כוחם של מסרים אלה: כשם שבמלחמת העולם ניצח הצדק את הרשע, כך אף עתה. כשם שבמלחמת העולם שיקף הניצחון את חיוניותם של המשטר והחברה המנצחים, כן אף במאבק על ארץ-ישראל. הזיהוי של הצודק עם החוק, עם המנצח, היה עוד לקח של המלחמה שהועתק לשרות ארץ-ישראל. כך, למשל, כתב בן-ציון גרודזנסקי, בעת המצור על ירושלים, ב-21 במרס 1948:

ואנו, הדרור הצעיר [...] בראותנו כי אחרי נצחונות כבירים כאלה לצבאות האדירים של גרמניה היתה זו יכולה גם להירמס עד עפר, הרי אנו מתחילים לחשוב, כי כנראה שבהסתוריה יש איזה כוח הפועל נגד הרע לבל ישתלט על העולם. ואין לנו אלא להאמין שמה שעובר על היישוב ועל העם היהודי – יהיה כחלום רע אשר ייגמר בקרוב. ועד אז מצווה עלינו הגורל להשליך את כל היקר לנו מנגד, ולהיות מוכנים לכל מה שיירדש למען הגן על ענייננו.²⁶

לעומת ההירואיזם המלהיב של המלחמה נראו חוויות השואה עלובות: על המלחמה אפשר היה להרבות דברים, לספר סיפורים, להתלהב ממעשי גבורה. לעומת זאת על השואה היה קשה מאוד לדבר: אנשים התקשו לעכל סיפורי זוועה והתחמקו מהאזנה להם. הנטייה של הניצולים לחזור ולספר מה שעבר עליהם התקבלה כנטייה מאזוכיסטית של חיטוט בפצעים. "הזיכרונות של הפליטים הם בלתי מובנים לנו" כתב אחד מן הצעירים, שנשלח לסייע למפעילים שגורשו לקפריסין.²⁷

חיילים נתקבלו כגיבורים, ניצולים – כראויים לחמלה, במקרה הטוב. הסיפור היחיד של השואה שנמצא או ראוי להיות מסופר, היה סיפור המרד בגיטו וארשה. לא במקרה "נשאב" המרד אל תוך המיתוסים הארצישראליים, ומנהיגיו הוצגו כאילו הם בעצם חניכי ארץ-ישראל, שאך במקרה פעלו כגולה. מבחינה זו שימש המרד מעין חוליה מקשרת בין חוויות המלחמה החיוביות והעזות לבין חוויות השואה המרתיעות והמודחקות.

החוליות המקשרות בין שני קטבים תודעתיים אלה היו פרשת הבריגדה ופרשת ההעפלה: מצד אחד, חיילי הבריגדה סימלו את השתתפות היישוב במלחמה. מצד שני, הם היו הראשונים ליצירת הקשר עם שארית הפליטה. אך לפי הערכת ההיסטוריונים, פעולת הבריגדה בקרב שארית הפליטה "לא רק שלא כוונה מן הארץ, אלא כמעט שלא היה ידוע עליה כלום".²⁸ לכן חוויית המפגש

26. גוילי אש, עמ' 699.

27. שלמה מאוטנר, יוני-ספטמבר (1947?), שם, עמ' 198-199.

28. יואב גלבר, *תולדות ההגדרות*, כרך ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 430, מצוטט אצל חנה יבלונקה, *אחים זרים*, ירושלים תשנ"ד, עמ' 53.

עם הניצולים, שהיתה חוויה מעצבת לכל מי שחווה אותה, לא הועתקה ממישור היחידים אל המישור הציבורי הרחב. לעומת זאת, פרשת ההעפלה היתה בראש סדר היום היישובי בשנים 1945-1947. היא שילבה להפליא את נושא הפליטים – המקושרים אסוציאטיבית עם המלחמה והשואה – עם נושא המאבק למען עלייה חופשית לארץ-ישראל, שהיה מוקד המאבק הציוני באותה תקופה. היא גם עלתה בקנה אחד עם הדימויים המקובלים של היישוב האקטיבי והלוחמני השולח את לוחמיו לארגן את מלחמת ההעפלה, ושל שארית הפליטה המסכנה, המובסת, העלוכה. מערכת ההעפלה היתה, מבחינות רבות, מעין המשך של ניהול מלחמה במחתרת, אך בלי סיכון החיים הכרוך במחתרת אמיתית: לא במקרה, היו לוחמי הרוזיסטאנס לשעבר מן התומכים הנאמנים של המוסד לעלייה ב': כל מי שהתקשה לעבור מן הריגושים של תקופת המלחמה לשיגרה של ימי שלום מצא בהעפלה מעין משחק מלחמה, שבו "מסדרים" את השלטונות ושוברים את כללי המשחק, שבו הרומנטיקה תוצה גבולות ודרכונים. שוב, מי שנפגש בפועל עם מעפילים נחשף לראשונה לחוויות השואה. אך אלה היו בודדים. הרוב הגדול, אפילו בין פעילי הפלי"ם, שלא לדבר על מי שלא נטשו את גבולות הארץ, ראו בהעפלה בראש וראשונה זירה חשובה במאבק על ארץ-ישראל, תוך שימוש בשיטות שנלמדו מן המחתרת האירופית במלחמה. הקשר עם השואה היה עמום ולא מובן מאליו.

עם פרוץ מלחמת העצמאות גברו האסוציאציות למלחמת העולם השנייה. הקמת המדינה לא נתפסה על ידי צעירי היישוב כתוצאה של השואה, אלא כתוצאה של התהליכים הפנים-יישוביים שקדמו למלחמת העולם, וכתוצאה מן המאבק נגד הבריטים. אומנם אסונו של העם היהודי במלחמת העולם השנייה נזכר בהכרזת המדינה, אולם הוא מופיע כגורם אחד בשורה של גורמים, שנועדו להסביר את הלגיטימיות של המדינה החדשה, ולא החשוב שבהם. הנטייה לקשור בין הקמת המדינה והשואה כמרכיב דומיננטי הופיעה מאוחר יותר. כאשר עזריאל קרליבך, מקים העיתון מעריב ומחשובי העיתונאים דאו בארץ, מונה את הסיבות מדוע אי אפשר עוד לדחות את הקמת המדינה, הוא מביא שורה ארוכה של אירועים – כולם יישוביים. השואה לא נזכרת ביניהם.²⁹ ההתייחסות ההיסטוריוסופית להקמת המדינה היתה במושגים היסטוריים-גאולתיים של סוף הגלות, ולא בזיקה לתופעות היסטוריות הקרובות בזמן. מסעי הצלב וחמלניצקי הם שמככבים בתיאורים המדגימים את יחס אירופה ליהודים – ולא דווקא מאורעות העבר הקרוב מאוד. יחד עם זאת יש שימוש אסוציאטיבי בשואה: כשקרליבך רוצה להרגיע יהודי החרד ממלחמת העצמאות, הוא מודיע לו, שבכל המלחמה יפלו פחות יהודים מאשר ביום אחד במיידאנק.³⁰ לעומת זאת, כאשר הוא מתאר את מלחמת האחים סביב אוניית הנשק "אלטלנה", הוא אומר "המחזה נורא מכל מוראות מיידאנק".³¹

29. עזריאל קרליבך, "על חטא", *ספר התקומה*, תל-אביב (ללא ציון תאריך), עמ' 64-67.

30. שם, עמ' 157.

31. שם, עמ' 260.

דבריו של קרליבך מגלים רובד סמוי בהתייחסות אל השואה: הגם שראשם ולבם של האנשים היה נתון בתוך המאורע האפוקליפטי של לידתה של אומה, עולם האסוציאציות והדימויים שלהם ניוון בכלי דעת מן השואה. קביעה זו באה לסייג את המימצאים המרמזים על מקומה המשני של השואה בשיח הציבורי באותן שנים, שכן הרובד הסמוי כנראה היה קיים, גם כאשר לא דיברו עליו. מלחמת העצמאות נראתה כמין אפילוג למלחמת העולם השנייה: הלוחמה, סוגי הנשק, הלקסיקון המדובר, אפילו הדיווחים של העיתונאים הזרים משרות הקרב, כולם הריחו שוב מריחות מלחמת העולם השנייה. אנשי המח"ל שהתנדבו ללחום למען מדינה יהודית, הביא עמם את הרגלי המלחמה שעברה ואת ניכיה. הלוגיסטיקה, הטקטיקה, האסטרטגיה – כולן שאבו מלקחי המלחמה הגדולה. לכן, בדרך הטבע, היתה נוכחות מלחמת העולם בארץ חזקה ביותר באותן השנים. חוויית המלחמה, כישות המעצבת מחדש את המציאות הארצישראלית, יצרה זיהוי בין המלחמה "שם", לבין המלחמה "כאן", כאירוע מפתח בהיסטוריה הישראלית. כתב אחד הלוחמים במלחמת העצמאות: "ילדי המלחמה אנו. עוד לא היה סיפק בידנו להבין דבר ומסביבנו כבר נהרגו ונשמדו מיליוני אנשים".³² ההמשכיות בין שתי המלחמות נתפסה כמוכנת מאליה.

עד כמה לא חדרה עדיין השואה לתודעת האנשים אפשר לראות בפגישותיו של בן-גוריון עם הסופרים ואנשי הרוח, לאחר שנדם שאון התותחים של מלחמת העצמאות. ב-1949 התקיימו שתי פגישות כאלה.³³ השואה נזכרה בדברי המדברים, אך נשארה בשוליים, נושא צדדי, שספק אם אפילו שימש כסוב-טקסט. כך, למשל, הוגו ברגמן היה מודאג מתהליכי הסתגרות לאומניים שאיבחו בקרב הנוער, שהתבטאו במחיקת כתובות בלועזית בחוצות העיר, ובצמצום שעות לימוד השפה האנגלית בבית הספר התיכון. מרטין בובר הביע חרדתו מכך, שהעלייה ההמונית המציפה את הארץ (של שארית הפליטה) מביאה לחופיה אנשים שהם סתם מהגרים חסרי אידיאולוגיה. הוא דאג מדילול היסוד הישן, אותו הוא מכנה "הסולת", על ידי היסוד החדש. דוגמא נוספת למיעוט הפנמת השואה בשנים אלה אפשר לראות בתוכנית החינוכית שהיתווה בן-גוריון לעולים החדשים – "אבק אדם", כדבריו, שהצבא אמור להקנות להם השכלה ישראלית בסיסית: החייל העולה אמור לקבל ידע של השפה העברית; קורס בסיסי בהיסטוריה שיכלול את המסגרת של ההיסטוריה היהודית עת ישב העם בארצו, וכן "מה זאת גולה ואיך התגבר העם היהודי עליה". "צריך להכניס לראשם", קבע ראש הממשלה, "איך עברה האומה היהודית במשך ארבעת אלפים שנה אלה". במסגרת זו הוא רצה גם להקנות עוד קצת תנ"ך וקצת ספרות עברית חדשה. נושא מרכזי בחשיבותו בתוכנית הלימודים שהציע בן-גוריון היה ידיעת הארץ והכרת מרחביה. ניתוח תוכנית זו מגלה שבן-גוריון המשיך ב-1949

32. יוסף אהלי, 18.3.48, גוילי אש, עמ' 500.

33. דברי סופרים בשתי פגישות שזימן ראש הממשלה, הראשונה ב-27.3.49 והשנייה ב-11.10.49, ארכיון המכון למורשת בן-גוריון, שדה-בוקר.

לדבר באותם מושגים היסטוריים כמו בראשית ימיו בארץ.³⁴ אפשר לטעון, ובצדק, שבכל הדיונים הללו גם מלחמת העולם השנייה איננה תופסת מקום, ומבחינה זו אין הברל בין העדר השואה לבין העדר המלחמה. אולם הרמז סייע לחיזוק התודעה של מלחמת העולם באותן שנים. הוא לא סייע לחיזוק התודעה של השואה: בעוד שהקולנוע, הספרות, התיאטרון והרדיו הירבו לספר בתהילת מלחמת העולם, ותהליך זה נמשך כל שנות ה-50, השואה טרם הפכה לנושא מרכזי של התרבות הפופולרית. זאת ועוד: מלחמת העצמאות היתה מיתוס ההקמה של המדינה ומוקד הזהות הישראלית המתגבשת. חוויות ארצישראליות מילאו תפקיד מרכזי בזהות זו. הסמל שלה היה הנוער הצברי, שנצרך במבחן הלחימה. בדמות זו נשתלבו חוויות מלחמת העולם עם חוויות מלחמת העצמאות, כרצף תודעתי אחד. לעומת זאת חוויות השואה היו חיצוניות לה.

ב-1951 נאחזה האופוזיציה לשלטון מפא"י בשואה כאמצעי נוח לניגוח המימסד: כך אירע בעת הדיון על הסכם השילומים עם גרמניה, וביתר שאת עם משפט קסטנר. אף על פי כן, לגבי רוב רובם של הישראלים, ובמיוחד הצעירים שביניהם, לא מילאה עדיין השואה תפקיד משמעותי בחייהם. נקודת ציון אחת בתהליך שינוי העמדות היה משפט אייכמן; הנקודה השנייה – תקופת ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים וחרדותיה. אולם השינוי המהותי לא התרחש אלא לאחר מלחמת 1973, שמסמלת במידה מכרעת את שקיעתו של הצבר ואת הופעתה של זהות ישראלית חדשה, שהפנימה את השואה, והפכה אותה לאחד מסמלי הזהות הישראלית. תהליך זה היה מלווה גם בחילופי דורות באליטות הישראליות, וראשית הופעתם של בני הדור השני לשואה ככוח תרבותי וציבורי. ככל שהתרחקו השואה והמלחמה בזמן הלכה המלחמה ואיבדה את משמעותה. באו מלחמות אחרות ותפסו את מקומה כמוקד של הירואיזם וגבורה. לעומת זאת, מרחק הזמן הטיב עם זיכרון השואה: הוא יצר את הריחוק שהיה נחוץ כדי שאנשים יוכלו לעסוק בנושא. במקביל, התמורות שחלו באותם הישראלי ובקבוצות האליטה הנושאות אותו איפשרו את הפנמת השואה, ואף את הפיכתה לאחד מסמלי הזהות הישראלית.

34. פגישה בכירור שאלות הפעולה התרבותית בצבא ההגנה לישראל, הקריה, 19.9.49, עמ'